

УДК 378.4(430.21) "18"

А. Соломаха, асист.,
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

БЕРЛІНСЬКА НАУКОВА ШКОЛА ПРОФЕСОРА А. ВАГНЕРА І СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ М. ЦИТОВИЧА

Стаття присвячена аналізу наукових поглядів професора Берлінського університету А. Вагнера, здійснених приват-доцентом юридичного факультету Університету Св. Володимира М.М. Цитовичем у його звіті, написаному під час наукового відрядження за кордон у 1889-91 рр.. Вперше у повному обсязі до наукового обігу введено архівні матеріали (звіти) київського ученого про його перебування за кордоном і подані оцінки представника Берлінської наукової школи А. Вагнера.

Ключові слова: М.М. Цитович, А. Вагнер, Університет Св. Володимира, Берлінський університет, звіт про закордонне відрядження з науковою метою, університетський лекційний курс.

Наукова біографія визначного ученого-правника, останнього професора і представника школи поліцейстики Університету Св. Володимира Миколи Мартиніановича Цитовича (1861-1919 рр.) не стала, на жаль, предметом спеціального дослідження. На сьогодні відсутні не лише спеціальні монографічні роботи, присвячені повноцінному аналізу наукової спадщини ученого, але навіть не укладений його розширений фактографічний життєпис. Коротенькі біографії науковця, в основі яких лежать, як правило, дореволюційні енциклопедичні та довідникові видання, не можуть у повній мірі поінформувати не лише науковця, але й просто зацікавленого читача про перипетії складного, а подеколи не позбавленого суперечностей і трагізму, наукового життя ученого.

Невеликі за розмірами, але змістовні життєписи М. Цитовича підготували: В. Єфіменко [6], О. Самойленко [12], В. Короткий й В. Ульяновський [14], та автори довідникового видання "Ректори Київського Університету. 1834-2006" [15]. Біографічну інформацію про професора Університету Св. Володимира містить книга "Юридичний факультет університету Святого Володимира" (Київ, 2009) [16] та стаття "Поліцейське право в Університеті Святого Володимира" (Київ, 2010) [11, XVIII]. Опублікована інформація про зарубіжне відрядження приват-доцента кафедри політичної економії та статистики Університету Св. Володимира М. Цитовича майже відсутня. Оксана Іваненко згадує про відвідини ученим Франції з науковою метою [7, 129]. Дослідниця опублікувала також інструкцію, складену юридичним факультетом для занять Миколи Мартиніановича під час його наукового відрядження [7, 288-289].

Слід наголосити, що саме під час цього наукового стажування М. Цитович сформувався як учений поліцейіст нової генерації. Аналіз лекційного курсу А. Вагнера, прослуханого молодим науковцем у Берлінському університеті, дозволяє прослідкувати один з періодів його наукового зростання. Звіт про наукове відрядження, підготовлений київським дослідником, є надзвичайно цінним і повчальним джерелом для вивчення його наукової біографії. Завдання статті полягає у реконструкції поглядів М. Цитовича на прослуханий ним лекційний курс професора А. Вагнера за допомогою вперше введеного до наукового обігу архівного матеріалу. Співставлення суджень професора А. Вагнера, його слухача приват-доцента Університету Св. Володимира та оцінки інших сучасників діяльності і поглядів німецького науковця допоможуть чіткіше викристалізувати тогочасні наукові погляди київського науковця.

Після отримання офіційного дозволу на дворічне наукове закордонне відрядження і успішного захисту магістерської дисертації, який відбувся перед цим, М. Цитович відправився до університетських центрів Західної Європи. Його перебування і заняття за кордо-

ном регулювалися спеціальною інструкцією, складеною юридичним факультетом і погодженою з відповідним Департаментом міністерства народної освіти. Згідно з її положеннями на час закордонного відрядження перед Миколою Мартиніановичем ставилися два головні завдання: "во 1-х освоїться с преподаванием политической экономии, статистики и финансового права в известнейших заграничных университетах, при чем особенно обратит внимание на практические занятия по этим предметам и на устройство семинарий по ним у известнейших профессоров, и во 2-х изучит организацию административной статистики в Германии, Франции и Бельгии" [18. – Арк. 12].

Для виконання першого завдання положення інструкції рекомендували ученому відвідати: у Берлінському університеті – лекції професорів Адольфа Вагнера й Густава Шмоллера разом з семінарськими заняттями останнього; в Гейдельберзькому університеті – лекції та практичні заняття професора Кона; в Тюбінгенському університеті – лекції й практичні заняття професорів Фрідріха Неймана та Густава-Фрідріха Шьонберга; в Лейпцизькому університеті – лекції професора Вільгельма Рошера; в Страсбурзькому університеті – лекції і практичні заняття професора Луїо Brentano; у Віденському університеті лекції професора Карла Менгера; у Парижі лекції професора Кавеза.

Щоб виконати друге завдання, поставлене факультетом, стажеру слід було, насамперед, безпосередньо і наочно ознайомитися з діяльністю статистичних бюро. Особлива увага зверталася як на центральні інституції (настійливо рекомендувалося приділити увагу Статистичному бюро Німецької імперії, Пруському статистичному бюро та Бельгійському статистичному бюро), так і на постаті тих, хто завідував окремими галузями адміністративної статистики.

Про хід своїх занять за кордоном М. Цитович був зобов'язаний наприкінці кожного півріччя подавати до Міністерства народної освіти звіти, як це вимагав п'ятий пункт Правил для відряджених за кордон з науковою метою, затверджений російським імператором ще 27 березня 1867 року [18. – Арк. 12 зв.].

Нам не вдалося виявити у київських архівах усіх звітних матеріалів, які направляв молодий приват-доцент на адресу Університету Св. Володимира за весь час закордонного відрядження. Але навіть наявних документів достатньо, щоб відтворити загальну атмосферу стажування у провідних професорів Європи.

Перший рік свого наукового стажування, який закінчувався на початку травня 1890 р., М. Цитович провів у Берліні з огляду на ту обстановку, що професор Адольф Вагнер "читавший в прошлом семестре только специальную часть политической экономии, в этом семестре должен был читать два весьма интересных кур-

са: общую часть политической экономии и курс финансового права. Для меня, – как писал в своем отчете Микола Мартинианович, – было бы большой потерей, если бы я пропустил случай выслушать эти курсы именно в изложении проф. Вагнера, который, несмотря на некоторые его недостатки, все-таки должен быть признан самым выдающимся из современных немецких экономистов" [19. – Арк. 3].

Відомий німецький економіст Вагнер Адольф-Генріх-Готтільф народився 1835 р. в Ерлангені. Освіту отримав в Геттінгенському і Гейдельберзькому університетах. Деякий час був викладачем політичної економії в різноманітних навчальних закладах Німеччини і Австрії. У 1865 р. був запрошений на кафедру статистики Дерптського університету. Від 1868 р. читав лекції з різних галузей державних (камеральних) наук у Фрейбурзі, аж доки у 1870 р. не зайняв кафедру у Берлінському університеті (5, 340-341).

У своїх численних працях, присвячених різним галузям політичної економії, А. Вагнер виступав прихильником так званого державного і християнського соціалізму "розділяючи лише частину воззрения новітніх представителів історичної школи і визначаючи своє власне терміном: соціально-правове" [5, 340]. Українські науковці зараховують А. Вагнера до першої хвилі нової історичної школи разом з Г. Шмоллером та Л. Brentano. Ці вчені "поставили перед собою завдання, поглибивши та розвинувши історичний метод, дослідити на його основі господарські явища і процеси з метою вирішення практичних проблем формування економічної політики, адекватної реаліям економічного розвитку нації" [8, 410].

Найважливішою працею німецького ученого стали численні підручники з політичної економії. Вони викликали жвавий інтерес і гостру полеміку навколо основних теоретичних засад книг. Участь у цій дискусії взяв також К. Маркс, погляди якого неодноразово критикував А. Вагнер. Праця Маркса "Критичні уваги на книгу А. Вагнера" є прискіпливим розглядом дослідження останнього під назвою "Загальна або теоретична національна економія". К. Маркс відстоював власну теорію вартості, аналізуючи: співвідношення між споживною вартістю і вартістю; вартістю і міноюю вартістю; роль споживчої вартості в політичній економії. Він розглядав питання про конкретну і абстрактну працю, співвідношення між "логічним" і "історичним", між обміном і правом. Його застереження загалом були скеровані проти соціального методу Вагнера, проти соціально-правової концепції німецького економіста [10].

Російською мовою твори А. Вагнера перекладалися набагато рідше, ніж праці інших представників нової історичної школи. Найбільша за розміром робота, яка була перекладена російською мовою, побачила світ у типографії Університету Св. Володимира в 1871 р. Вона називалася "Русские бумажные деньги. Исследование народно-экономическое и финансовое с приложением проекта восстановления металлического обращения" і з'явилася у російському перекладі завдяки Миколі Християновичу Бунге – професору Київського університету, одному з найяскравіших представників київської школи поліцейського права.

На думку перекладача, праця А. Вагнера, присвячена проблемі російських паперових грошей, "относится к числу немногих исследований о русских финансах, которые действительно заслуживают серьезного изучения" [3]. Сам німецький економіст вважав: "Мои практические предложения ведут к громадной операции – к

отверждению 600 млн. руб., т.е. половины текущего долга России" [3, X].

М. Бунге, як перекладач книги колишнього дерптського професора на російську мову, у передмові зробив не лише її стислою характеристику, але і продемонстрував власне бачення поглядів А. Вагнера. "Вагнер, – на його думку, – належить бесспорно к школі, основанной Туком и Ньюмарчем, авторами образцовой "Истории цен". Одна эта школа имеет будущее, потому что она позволяет писателю стать выше увлеченной минуты, легкомысленного отношения к прошедшему, огульного порицания или восхваления современного. Самые ошибки в теоретических воззрениях писателей этой школы не лишают значения их труды, представляющие богатое и правильно разработанное собрание наблюдателей и фактов. – Историко-статистические исследования всегда составляют действительный научный вклад, а приемы, употребленные писателем для открытия истины, нередко содержат в себе полезные указания как следует работать для того, чтобы работа не пропала даром" [3, XI]. Саме через призму характеристик М. Бунге, очевидно, побачив А. Вагнера київський студент-правник М. Цитович.

Крім названої вище праці А. Вагнера у перекладі М. Бунге, що досліджувала проблеми паперового грошового обігу в імперії Романових, російською мовою побачила світ його брошура "О научном мышлении и популяризации в науке" [2]. У популярній брошурі німецького ученого йшлося про особливості наукового та бажаність самостійного мислення. Автор стверджував: "В виду того, что занятие наукой постоянно требует самостоятельной умственной работы, оно не является детской забавой даже для тех, которые хотят познакомиться с наукой лишь в общих чертах. А к самостоятельному мышлению нужно приучить себя. Нет ничего труднее, как производить анализ над любыми представлениями, не говоря уже о том, что работа эта бывает далеко не всегда удачна. Но, кто имеет серьезное желание совершить ее, то сделал значительный шаг вперед. Ведь из этого факта следует, что он начал сомневаться, сомнение же порождает мысль" [2, 14].

Акцентування уваги на невеликій за розмірами книжечці, що присвячена проблемам наукового мислення, не випадкове. У цій брошурі автор стисло засвідчує власні світоглядні принципи, якими він керувався упродовж свого життя. На його думку: "Лишь разумное, научное мышление способствует нашему освобождению от гнета произвольных, противоречивых положений, от плена суеверий и всех его последствий, подчас ужасных, недостойных человека; учит нас понимать людей и производит оценку их поступков с точки зрения естественной, закономерной связи; развивает в нас терпение, способность понимать индивидуальные особенности отдельных лиц и дает нам в руки средства более способствующие устранению ошибок, чем мы имели в абстрактных, подчас бессмысленных и противоречивых положениях". [2, 36] Це положення можна вважати ключовим для розуміння засадничих принципів наукового світогляду німецького ученого.

Крім окремих нечисленних і малотиражних видань праці А. Вагнера потрапляли також до складу тематичних збірок, присвячених питанням статистики та грошового обігу. [9; 4] Такі книги, як правило, не мали широкої читачької аудиторії і використовувалися переважно науковцями та студентами. Ці переклади творів німецького ученого не відрізнялися досконалістю. Загалом праці А. Вагнера, як зазначав його найфаховіший перекладач

М. Бунге, мали специфічну конструктивну побудову, а тому були складними для російськомовного відтворення.

В енциклопедичних статтях вітчизняні дослідники стверджували про те, що деякий час А. Вагнер був близьким до імперського канцлера Отто Бісмарка. Як член пруської палати депутатів учений підтримав один з найулюбленіших проектів Бісмарка – введення казенної тютюнової монополії [5, 361]. Проте сам О. Бісмарк у своїх мемуарах жодного разу не згадав прізвища "свого соратника" [1]. Не фігурує воно і в наукових біографіях "залізного" канцлера [17; 13].

Але повернемося до закордонного відрядження М. Цитовича. Зимовий семестр у Берлінському університеті тривав від 16 жовтня 1889 р. до 15 березня 1890 р. У цей період, за свідченнями Миколи Мартиніановича, там викладалися такі предмети, що входили до спеціалізації київського науковця:

1. Професор А. Вагнер викладав: а) загальну, або теоретичну частину політичної економії (4 години на тиждень); в) науку про фінанси (4 години на тиждень); с) про свободу і власність з народногосподарської точки зору (одна година на тиждень публічно і безкоштовно).

2. Професор Г. Шмоллер викладав: а) практичну частину політичної економії, або народногосподарську політику (4 години на тиждень); в) історію торгівлі (одна година на тиждень публічно і безкоштовно).

3. Професор Мейцен викладав: а) теорію і техніку статистики (дві години на тиждень); в) аграрну історію германців, кельтів і слов'ян; с) технологію по відношенню до політичної економії та господарської статистики (дві години на тиждень).

4. Професор Бек викладав: а) статистику народонаселення (2 години на тиждень).

Окрім вище означеного професори Шмоллер і Бек проводили практичні заняття для студентів: перший – з політичної економії, а другий – із статистики [19. – Арк. 3 зв.].

Найбільше цікавили і приваблювали М. Цитовича лекційні курси професора Адольфа Вагнера. Тому саме детальній характеристиці їх він присвятив найбільше місця у своєму звіті. Симпатія до німецького ученого очевидна. Перший з лекційних курсів – курс загального вчення про народне господарство – складався, як свідчив Микола Мартиніанович, із вступу та двох головних частин. "Во вступлении, – наголошував київський приват-доцент, – проф. Вагнер указал на значение политической экономии, как предмета общего образования, и на специальное значение ее для лиц, посвятивших себя изучению юриспруденции, и затем перешел к обзору экономической литературы, в историческом порядке" [19. – Арк. 3 зв.]. Відразу стає помітним, що німецький учений розглядав політекономічні питання у взаємозв'язку з проблемами юриспруденції. Тобто його лекційний курс охоплював усі найважливіші проблеми вже колишнього, для тогочасної німецької науки, поліцейського права.

Перша частина курсу відводилася для викладу: основних економічних термінів; вчення про народонаселення та організацію народного господарства; вчення про методи в політичній економії. Друга частина курсу в свою чергу поділялася на чотири відділи і включала: вчення про виробництво, розподіл, обмін і знаряддя обміну та вчення про споживання благ [19. – Арк. 3 зв.-4].

У лекціях курсу "про свободу і власність", так само як і в огляді економічної літератури, Вагнер мав можливість "наиболее ясно и определенно высказать свои взгляды на задачи политической экономии и определить свое отношение к другим экономическим школам, в особенности же свое отношение к научному социали-

зму" [19. – Арк. 4]. Саме цей аспект курсу світила німецької науки найбільше зацікавив стажера з Російської імперії, де подібні питання були актуальними на той час, але не могли обговорюватися у повному обсязі.

На противагу деяким представникам нової історичної школи, які вважали майже безкорисним вивчення праць Адама Сміта, Мальтуса і Рікардо професор Вагнер настійно рекомендував своїм слухачам вдумливе вивчення творів цих авторів. Особливо високо у науковому відношенні він ставив А. Сміта. Свою оцінку англійського економіста, за свідченнями київського приват-доцента, професор Вагнер "заключил приблизительно следующими словами: "Несмотря на все несомненные недостатки теории Смита [...] я все-таки считаю изучение этой книги (т.е. сочинения Смита "О богатстве народов") безусловно необходимым для всякого экономиста. Скажу более: тот, кто не изучил основательно книги Смита, не может даже, по моему мнению, претендовать на звание экономиста" [19. – Арк. 4 зв.].

Перелічивши, і коротко охарактеризувавши послідовників Сміта в Англії й Франції, професор Вагнер перейшов до історичного огляду німецької економічної літератури, яка, у своєму подальшому розвитку, була реакцією проти однобокості школи А. Сміта. Історію німецької економічної літератури, яка породила марксизм і, одночасно, першою почала його спростовувати, на думку берлінського професора слід поділяти на чотири періоди. Він виокремлює: "1) період камеральної науки; 2) період впливу фізіократів і англійської літератури; 3) період пробудження самостійного напрямку; 4) період кризи німецької економічної літератури під впливом ідей соціалізму" [19. – Арк. 4 зв.-5].

Отже, четвертий період в історії німецької економічної науки являв собою, за твердженням А. Вагнера, кризу цієї науки під впливом соціалістичних ідей. В цьому періоді німецька економічна наука перебувала і в кінці 1880 – на початку 1890-х років, тобто у час закордонного відрядження М. Цитовича. Разом з тим професор Берлінського університету визнавав "социалистическую критику сильно преувеличенною, а социалистические проекты он прямо называет утопическими. Но по его мнению, в учениях социалистов все-таки остается некоторое зерно истины, отыскание которого и извлечение из него дальнейших выводов проф. Вагнер считает задачей современной экономической науки и, в частности, задачей собственной ученой деятельности" [19. – Арк. 5 зв.].

Підсумовуючи погляди німецького ученого на теоретичні проблеми соціалістичних учень М. Цитович писав: "В этом признании за социализмом известных научных заслуг и в установлении некоторой приемственной связи между учениями социалистов и собственным учением заключается характеристическая черта всей вообще ученой деятельности проф. Вагнера (по крайней мере начиная с 70-х годов [XIX ст. – Авт.])" [19. – Арк. 5 зв.]. Він убачав певну частину істини як в соціалістичній критиці, так і в позитивних проектах соціалістів. На його думку "уменьшение имущественных неравенств не есть еще их уничтожение" і слід прагнути "не к полному уравнению имуществ и доходов, а только лишь к смягчению слишком резких противоположностей" [19. – Арк. 6].

Аналізуючи університетський курс А. Вагнера "про свободу і власність із народногосподарської точки зору" Микола Мартиніанович як правник підмітив, що професор вказував на залежність, що існувала між розвитком народного господарства і правовими нормами, регулюючими особисту свободу і приватну власність. Конкретний стан народного господарства до певної межі визна-

чається вказаними нормами. Але "в свою очередь, развитие народнохозяйственной техники, – на думку Вагнера, – оказывает влияние на правовые нормы, определяющие личную свободу и частную собственность" [19. – Арк. 6 зв.]. Таким чином, підсумовує він, у цих правових нормах не було нічого абсолютного. Той стан правових норм, що регулював обмін, який існував на той час у цивілізованих народів, тобто повна (у всякому випадку, формально) особиста свобода; всебічна (за змістом і об'ємом) приватна власність; майже необмежене право договорів; майже нічим не обмежене спадкове право і повне визнання одного разу набутих майнових прав; все це, на його думку, було "продуктом потребности свободного обмена в прогрессирующем народном хозяйстве" [19. – Арк. 7].

Стосовно особистої свободи професор Вагнер указував, що при виникненні рабства, при перетворенні його на пом'якшеніші форми і, нарешті, при його скасуванні важливу роль відіграли економічні причини. У зв'язку з цим він визнавав безумовну необхідність особистої свободи для успіхів народного господарства. Але особиста свобода була лише формальним принципом, соціальна і господарська дія якого повністю залежала від змісту і об'єму, наданого йому позитивним правом. Подібно до того, як "несвобода" не була чимось незмінним за своїм змістом і об'ємом, але змінювалася у залежності від стану народного господарства і позитивного права (наприклад, рабство, кріпосний стан тощо), так само і "свобода" не була чимось незмінним і постійним. Іншими словами "свобода есть не аксиома, а проблема. История показывает, что личная свобода всегда подвергалась известным ограничениям в видах общественного интереса" [19. – Арк. 7]. І лише з кінця XVIII ст. людина звільнилась від обмежень з боку станів, цехів і т.д., дякуючи, з одного боку, вченням філософів про природні, недоторкані права людини, а з іншого – завдяки появі і утвердженню учень фізіократів і А. Сміта.

Для з'ясування питання – наскільки насправді вимоги безумовної особистої свободи можуть бути виправдані – А. Вагнер розглянув окремо кожну з вимог, похідну від особистої свободи, себто права: вільного проживання; еміграції; підписання договорів і вибору занять. У результаті всебічного аналізу він приходив до висновку, що визнання усіх цих прав, без будь-яких обмежень і уточнень, становило загрозу з точки зору суспільного інтересу. Принцип особистої свободи, на його думку, у той час не міг бути прийнятним у повному обсязі, оскільки інший принцип – принцип суспільного інтересу вимагав обмеження першого у багатьох складових. Так, наприклад, повну і безумовну рівність у правовому відношенні не можна було допускати через відмінності статі, віку, освіти, почасти національності, соціального становища і т.д. Щодо шлюбів, як і деяких інших питаннях, також повинні допускатися обмеження через небезпеку швидкого зростання населення. Причому німецький професор наполягав на тому, щоб "все подобные исключения делались лишь после тщательной оценки обстоятельств, представляющихся в каждом конкретном случае" [19. – Арк. 7 зв.].

М. Цитович вважав, що з поглядами берлінського професора у цьому питанні слід погодитися. Водночас він підкреслював, що так само варто погодитися і з тим, що для доказів подібних обмежень не було настійної необхідності звертатися до соціалістичних теорій, адже соціалісти пропонували незрівнянно більше обмежень особистої свободи. В їх проектах суспільних перетворень індивідуальна особистість не просто обмежується в суспільних інтересах, але й "подавляется, что и сос-

тавляет характеристическую черту социализма" [19. – Арк. 7 зв.]. Обмеження, подібні до згаданих, як відзначав і сам Вагнер, існували давно і лише "идеи философов 18-го столетия дали индивидуализму слишком одностороннее развитие" [19. – Арк. 7 зв.].

До оригінальних висновків прийшов А. Вагнер вивчаючи питання приватної власності. Він послідовно розглянув різноманітні теорії власності: "теорію завладения; теорію, основывающую собственность на труде; теорію, выводящие собственность из сущности и понятия человеческой личности, и наконец, теорію, которые отказываются искать оснований собственности в человеческой личности или в требованиях справедливости и видят в собственности только институт положительного права" [19. – Арк. 7 зв.]. Тільки теорії останнього типу відповідали, на думку німецького фахівця, істинній суті інституту власності. Але позитивне законодавство, створюючи інститут власності, не повинне було діяти на підставі звичайнісінького свавілля. Воно мало брати до уваги моральні ідеї, думки народу і прискіпливо виважені міркування доцільності.

Досліджуючи далі теоретичні аспекти актуального на той час у науковому середовищі питання приватної власності, німецький учений вказав на необхідність розрізняти види власності: власність на засоби виробництва і власність на предмети вжитку, власність на рухоме і нерухоме майно, а в останньому випадку – власність на земельні ділянки, призначені для землеробства, лісництва, для видобутку корисних копалин та власність на міські земельні ділянки. Дослідник вважав доцільним розрізняти велику і дрібну земельну власність. Питання про власність, на думку Вагнера, мало вирішуватися не загалом, а окремо, стосовно кожного із згаданих видів власності. При цьому "необходимо принимать во внимание все конкретные обстоятельства и тщательно взвешивать все соображения, горящие за уничтожение известного вида частной собственности или против такого уничтожения" [19. – Арк. 8].

Висновки професора А. Вагнера, після проголошення попередніх тез, зводилися до наступного. Капітал, на його переконання, повинен знаходитися у приватній власності, оскільки необхідний для розвитку народного господарства він "может образоваться в достаточном количестве, возрастать и находить целесообразное приложение к производству, в большинстве случаев, только как частный капитал" [19. – Арк. 8]. Він також критикував соціалістичну (Марксову) теорію утворення капіталу, хоча і не відкидав, що капіталісти у багатьох випадках утримали у вигляді прибутку те, що мало б належати робітникам як заробітна плата. Щодо права власності на землю, необхідну для сільськогосподарського виробництва, професор вважав наявність дрібної приватної земельної власності бажаною. Велика земельна власність, на його думку, з точки зору суспільного інтересу лише в окремих випадках, могла становити йому загрозу. Учений шукав і знаходив підстави для обґрунтування тези про необхідність утримання землі у приватній власності.

Іншими були висновки професора Вагнера стосовно міської земельної власності. Неприйнятні наслідки спекуляції забудованими і незабудованими земельними ділянками, дорожнеча і поганий стан міського житла у великих містах, залежність квартирників від домовласників і необґрунтовані прибутки, які отримували домовласники при швидкому зростанні цін на земельні ділянки – цих причин він вважав достатньо, щоб підтримати експропріацію міського нерухомого майна. Причому незабудовані і забудовані земельні ділянки мали викупа-

ти у власність, залежно від обставин, або держава, або міські громади. Але тогочасні умови робили експропріацію частини міського майна нездійсненою мрією "потому, что она встречает теперь еще слишком мало сочувствия со стороны общества" [19. – Арк. 8 зв.].

З приводу інших видів нерухомої власності як, наприклад, пов'язаної з видобутком корисних копалин, професор А. Вагнер не бачив причин, які б заважали існуванню приватної власності на рівних правах з державною. Щодо власності на ліси, він висловлювався за якомога більше розширення суспільної власності. І лише стосовно шляхів сполучення принципово виступав за неприпустимість приватної власності, хоча і в цьому випадку вказував на необхідність особливого розгляду і вирішення питання у кожному конкретному випадку та прискіпливої оцінки всіх обставин як "за", так і "проти" експропріації [19. – Арк. 8 зв.].

Пов'язаним з інститутом приватної власності був інститут спадкового права, тому науковцю належало також оцінити доцільність останнього. На його думку, спадкове право мало дві функції: моральну – підтримка сімейного союзу, і економічну – заохочення до накопичення капіталів. Через це його слід було зберегти, але лише настільки, наскільки це необхідно було для виконання вказаних функцій. Вагнер навіть допускав, що "может быть уничтожено в пользу государства наследование без завещания в дальних степенях родства, т.к. здесь не может быть речи ни о поддержании семейного союза, ни оощереении к накоплению" [19. – Арк. 9].

Певний зв'язок з вище згаданими інститутами мали погляди професора Берлінського університету на податкову систему, яка, як він вважав, могла і мала бути одним із засобів "социальной политики, именно, одним из средств для уменьшения неравенства и несправедливости в распределении богатств" [19. – Арк. 9]. Для досягнення цього він рекомендував, з одного боку, прогресивний податок, а з іншого – збільшення оподаткування так званих "фундованных доходов и доходов конъюнктурных, т.е. основанных не на хозяйственных заслугах, а на простом изменении ценности" [19. – Арк. 9]. Але в окреслених випадках, наголошував М.Цитович, А. Вагнер не йшов далі того, що вже досягнули деякі європейські держави, або що вважалося доцільним деякими теоретиками.

З усіх перерахованих вище обмежень приватної власності лише одне, як підкреслював київський приват-доцент, можна було назвати занадто сміливим, навіть утопічним, а тому близьким до проєктів соціалістів, це – відміна частини міської приватної власності. Німецький професор вважав доцільним передати державі або громадянам не лише право власності на міську землю, але й право власності на міські будівлі. А. Вагнер пропонував поділити власність між громадами і державою у наступний спосіб – "государству может принадлежать собственность на землю, а общинам – собственность на дома и обязательность постройки домов" [19. – Арк. 9 зв.].

Микола Мартиніанович вважав, що у питаннях міської власності німецький професор проявив себе послідовним соціалістом "и притом, как в критике частной городской собственности, так и в проектах ее преобразования" [19. – Арк. 9 зв.]. І далі додав: "что касается темных сторон частной городской собственности, то Вагнер их, несомненно, сильно преувеличивает" [19. – Арк. 9 зв.]. Київський учений наголошував, що для вирішення міських проблем не обов'язково вдаватися до такого ризикованого заходу як ліквідація приватної вла-

сності на міські будівлі і земельні ділянки, адже у розпорядженні як держави, так і міської громади наявні дієві інструменти не лише контролю над ситуацією, але і суттєвого її покращення.

Продовжуючи аналіз поглядів відомого ученого М. Цитович зазначив: "из всех ограниченной частной собственности, признаваемых Вагнером необходимыми, только это последнее ограничение действительно переступает ту черту, которая отделяет социалистическое от несоциалистического" [19. – Арк. 10]. Але це обмеження ним було настільки слабо обґрунтовано, додав київський правник, що підсвідомо з'являється думка – чи не для того він порушив звичну для нього обережність і ґрунтовність доказів, щоб те "зерно істини", яке він обіцяв віднайти в соціалістичних ученнях, не виявилось занадто маленьким.

Стажера з Києва дивувало і обурювало, що як у німецькій економічній літературі, так, почасти, і в науковій літературі інших держав, тоді занадто зловживали терміном "соціалізм", "соціалістичний". Соціалізмом називали будь-яку протилежність індивідуалізму. Все, що в господарському економічному житті відбувалося не на підставі приватно-господарського принципу, будь-яка державна підтримка називалася соціалістичним актом. Заодно цю назву навішували і в тих випадках, коли держава чи громада надавали окремим своїм членам які-небудь послуги, не вимагаючи соціальної винагороди. На думку М. Цитовича "такое расширение понятия социализма неправильно и потому указанное применение терминов "социализм" и "социалистический" не может быть допущено, тем более, что оно может повлечь за собою дальнейшие неправильные выводы" [19. – Арк. 10 зв.].

Микола Мартиніанович не погоджувався з трактуванням поняття "соціалізм" та "соціалістичний", які використовував А. Вагнер. Він вважав правильнішим визначення цих понять, яке давав у своїх лекціях тюрінгенський професор Нейман. Останній застерігав від "указанного расширения понятия социализма" [19. – Арк. 10 зв.]. Він говорив, що недоцільно будь-яку протилежність індивідуалізму, будь-яке порушення приватно-господарського принципу називати соціалізмом. На його думку: "то, что придает социалистическому движению его специфическую окраску, есть то, что в своих требованиях относительно ограничения индивидуализма он идет слишком далеко, не обращая внимания ни на природу человеческой личности, ни на необходимую постепенность в развитии общественного строя" [19. – Арк. 10 зв.]. Саме звідси випливала з одного боку відома утопічність і фантастичність соціалістичних проєктів, а з іншого – схильність лідерів соціалістичного руху до насильницьких переворотів. Це була справжня ознака, за якою М. Цитович визначав "принадлежность известного писателя к социалистическому направлению или известного политического деятеля к социалистической партии" [19. – Арк. 10 зв.-11]. Тому, на його переконання, не було ніяких підстав називати соціалізмом взагалі будь-яке поєднання суспільно-господарського принципу з приватно-господарським, якщо тільки таке поєднання не заходило так далеко, що загрожувало нормальному розвитку індивідуальної людської особистості.

Не дивлячись на те, що професор Вагнер вважав за потрібне встановлення між теоріями наукового соціалізму і своїм власним ученням певного спадкового зв'язку, він сам не хотів мати нічого спільного з т.зв. соціал-демократами. Про це він неодноразово заявляв, як усно, так і письмово, надрукувавши у липні 1889 р. декілька статей в "Kreuz-Zeitung", присвячених робітничому

руху. Як політичний діяч він, навпаки, приєднався до цілком протилежної партії, яка очікувала соціальних перетворень, і відповідного покращення життя робітників, від церкви і монарха. Для характеристики політичних поглядів німецького професора важливою обставиною виступає те, що його перша промова "Про соціальне питання" (1871 р.) була виголошена на релігійному зібранні осіб євангельського віросповідання. У подальшому він продовжував підтримувати зв'язки з особами, що відстоювали активну участь церкви у вирішенні соціального питання. Газетні повідомлення дозволяли київському ученому стверджувати, що і наприкінці 1880-х років Вагнер брав активну участь у діяльності релігійних організацій і, навіть, обирався головою євангельського конгресу, що проходив у Берліні [19. – Арк. 11].

Підсумовуючи аналіз лекційного курсу з фінансового права авторитетного берлінського професора київський стажер зробив узагальнюючий висновок, який засвідчує самостійність і неординарність його мислення. Він дозволяє говорити про фаховий рівень київського ученого, який розпочав торувати свій власний шлях у науці. Аналізуючи систему оподаткування він прийшов до самостійного висновку, який зводився до наступного: "Так как платежная способность растет в большей пропорции, чем возрастают размеры имущества или дохода, то и обложение, чтобы соответствовать платежной способности, должно быть не пропорциональным, а прогрессивным. Эти доводы в пользу прогрессивного обложения кажутся мне более справедливыми, чем те, которые приводит проф. Вагнер" [19. – Арк. 11 зв.]. Для кращого розуміння сутності курсу з фінансової науки, прочитаного професором Вагнером, Микола Мартиніанович подав у звіті його розгорнуту програму [19. – Арк. 11 зв.-12 зв.].

Огляд лекцій і поглядів берлінського професора Микола Мартиніанович завершив узагальнюючою характеристикою його наукової діяльності та стилю викладання. Для більшого унаочнення він зробив порівняння поглядів і лекторської майстерності А. Вагнера з іншими німецькими ученими, слухати яких його довелося. Із звіту дізнаємося, що "манера изложения лекций у проф. Вагнера значительно отличается от манеры проф. Шмоллера [...] Проф. Вагнер очень редко прибегает к диктанту, побольшей части только тогда, когда он дает определения различных понятий. Равным образом, он не дает студентам никаких печатных или литографированных конспектов, так что его слушатели, для приготовления к экзаменам, должны иметь дело непосредственно с печатными руководствами" [19. – Арк. 13].

На протипагу Шмоллеру професор Вагнер викладав матеріал дуже стисло і не застосовував ніяких ораторських прийомів. Через це кожна його лекція була по суті сухим, але корисним конспектом. Київський стажер відзначав, що професори в німецьких університетах мали менше часу для викладу матеріалу, ніж професори російських університетів, оскільки на повний лекційний курс у них відводилося, зазначай, не два семестри, як в Російській імперії, а один. Щоб встигнути викласти у цей проміжок повний лекційний курс вони обирали один з двох загальноприйнятих варіантів, або ж комбінували їх. Лектори відбирали найважливіші й найцікавіші частини курсу і викладали їх детально, а для опрацювання інших частин давали студентам конспекти лекцій чи диктували стисло їх головний зміст. У другому випадку німецькі професори викладали основні положення наукової дисципліни рівномірно, але дуже коротко. Перший спосіб викладання використовував Шмоллер і Нейман, а другий – Вагнер і Шьонбер. Перший спосіб передачі студентам знань мав ту пе-

ревагу, що при детальному викладі засадничих принципів чи розділів наукової дисципліни слухачі "легче могут быть заинтересованы и лучше усваивают себе, так сказать, дух и направление науки" [19. – Арк. 13].

М. Цитович назвав професора А. Вагнера найвидатнішим із тогочасних німецьких економістів. Підставами для такого висновку були широка ерудиція німецького ученого, його плідна та різнобічна науково-літературна діяльність та гострий, допитливий розум, енциклопедичність знань, що допомагало йому робити "одинаково ценные выводы как в теоретической части науки о народном хозяйстве, так и в различных практических вопросах финансов и народнохозяйственной политики" [19. – Арк. 13 зв.]. Цінність практичних висновків професора у банківській сфері, питаннях паперових грошей, залізниць, інших фінансових питаннях були для сучасників поза всяким сумнівом. Ґрунтовні знання і гострий розум стали запорукою того, що навіть надмірне захоплення "социально-политическим направлением не приводит его в практических вопросах к опасным выводам" [19. – Арк. 13 зв.].

По суті єдиним необачним висновком німецького професора Микола Мартиніанович називав пропозицію відміни міської приватної власності. Але й у цьому випадку Вагнер відмовився від негайної реалізації своєї вимоги у найближчому майбутньому, з огляду на відсутність підтримки такої ідеї майже серед усіх станів німецького суспільства. "Недостаток проф. Вагнера, как ученого, – констатовал далі М. Цитович, – заключается именно в той излишней способности его к увлечению, которая не оказывается для него еще более вредной, только благодаря его уму и хорошей научной школе, им пройденной. Таким увлекающимся человеком описывал Вагнера, между прочим, проф. Нейман на одной из своих лекций по политической экономии в Тюбингенском университете" [19. – Арк. 13 зв.]. Саме завдяки здатності захоплюватися німецький професор не задовольнявся лише скромною діяльністю ученого, а виступав у нових для себе сферах – публіцистики та політичної діяльності. Ця складова його бурхливого життя потребувала яскравого вираження своїх світоглядних принципів і, можливо, що саме ця риса характеру не в останню чергу змушувала його підтримувати зв'язки з теоретиками соціалізму і декларувати своє ставлення до нього.

Список використаних джерел

1. Бисмарк Отто Мысли и воспоминания / Отто Бисмарк: у 3 т. – Москва: Соцэкгиз; Госполитиздат, 1940-1941.
2. Вагнер Адольф О научном мышлении и популяризации в науке / Адольф Вагнер [Перевод с немецкого Э.К.]. – Санкт-Петербург, 1900. – 36 с.
3. Вагнер Адольф Русские бумажные деньги. Исследование народно-экономическое и финансовое с приложением проекта восстановления металлического обращения / Адольф Вагнер [Перевод Н. Бунге]. – Киев, 1871. – С. XI). XXVI, 392 с.
4. Вопросы денежного обращения. Сборник переводов из А. Вагнера, К. Гелтефериха, Ч. Конанта, А. Арноне и др. – Санкт-Петербург: Изд. кассы взаимопомощи студ. СПб политех. ин-та, 1911. – 362 с.
5. Энциклопедический словарь [Издатели Ф.А. Бронгауз, И.А. Ефрон]. – Т. 5. – Санкт-Петербург, 1891. – С. 340-341.
6. Єфіменко В.П. Ранній етап наукової біографії Миколи Мартиніановича Цитовича (1880-ті – початок 189-х років) / В.П. Єфіменко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2004. – № 2. – С. 116-123.
7. Іваненко О.А. Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.) / Оксана Іваненко. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 320 с.
8. Історія економічних учень: Підручник: у 2 ч. – Ч. 1. / За ред. В.Д. Базилевича. – Київ: Знання, 2005. – 567 с.
9. История и теория статистики в монографиях Вагнера, Рюмелина, Эттингена и Швабе / Пер. с нем. Янсона. – Санкт-Петербург, 1879. – 267 с.;
10. Маркс К. Критичні уваги на книгу А. Вагнера "Загальна або теоретична національна економія" / Карл Маркс [Переклад з німецької за редакцією Д. Рабіновича]. – Б.м.: Партвидав "Пролетар", 1932. – 39 с.

11. Поліцейське право в Університеті Св. Володимира: у 2 кн. – Київ: Либідь, 2010. – Кн. 1. / Уклад. І.С. Гриценко, В.А. Короткий; за ред. І.С. Гриценка. – С. I-XIX.

12. Самойленко О.О. Цитович Микола Мартиніанович / О.О. Самойленко // Антологія української юридичної думки: в 6 т. Т. 5. Поліцейське та адміністративне право. – Київ: Видавничий Дім "Юридична книга", 2003. – С. 386-388.

13. Хилльгрубер Андрес Выдающиеся политики: Отто фон Бисмарк. Меттенрих / Андерс Хилльгрубер, Петер Берглар. – Ростов на Дону: Феникс, 1998. – 320 с.

14. Цитович Микола Мартиніанович // Alma mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади: у 3 кн. / Упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. – Київ: Прайм, 2000. – Т. 1. – С. 355-358.)

15. Цитович Микола Мартиніанович // Ректори Київського університету. 1834-2006 / В.В. Скопенко, В.А. Короткий, Т.В. Табенська та ін. – Київ: Либідь, 2006. – С. 158-167.

16. Цитович Микола Мартиніанович // Юридичний факультет Університету Святого Володимира, 1834-1920 / І.С. Гриценко, В.А. Короткий. – Київ: Либідь, 2009. – С. 164-169.

17. Чубинский-Надеждин В.В. Бисмарк. Политическая биография // В.В. Чубинский-Надеждин. – Москва: Мысль, 1988. – 416 с.;

18. О командировании за границу на два года с ученой целью приват-доцента Университета Св. Владимира Н. Цытовича / Государственный архив м. Киева (далі ДАК). – Ф. 16. – Оп. 327. – Спр. 80. – 28 арк.

19. Отчет о занятиях магистра политической экономии и статистики Николая Цытовича во время второго полугодия его заграничной командировки с 6/XI 1889 по 6/V 1890 г. / ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1382. – 16 арк.

Надійшла до редколегії 29.03.13

А. Соломаха, асист.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

БЕРЛИНСКАЯ НАУЧНАЯ ШКОЛА ПРОФЕССОРА А. ВАГНЕРА И СТАНОВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ВЗГЛЯДОВ М. ЦИТОВИЧА

Статья посвящена анализу научных взглядов профессора Берлинского университета А. Вагнера, осуществленных приват-доцентом юридического факультета Университета Св. Владимира Н.М. Цитовичем в его отчете, написанном во время научной командировки за границу в 1889-91 гг. Впервые в полном объеме для научного использования введены архивные материалы (отчеты) киевского ученого о его пребывании за границей и поданы оценки представителя Берлинской научной школы А. Вагнера.

Ключевые слова: Н.М. Цитович, А. Вагнер, Университет Св. Владимира, Берлинский университет, отчет о заграничной командировке с научной целью, университетский лекционный курс.

A. Solomaha, assoc. prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

BERLIN SCIENTIFIC SCHOOL OF PROF. A. WAGNER AND SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF M. TSYTOVYCHA

This article analyzes scientific views professor at Berlin University A. Wagner made assistant professor of the Faculty of Law of the University of St. Vladimir M. Tsytovychem in his report, written during a scientific mission abroad in 1889-91 years. First fully put to scientific use archival materials (reports) Kiev scholar of his time abroad and evaluates scientific representative of the Berlin School A. Wagner.

Keywords: MM Tsytovych, A. Wagner, University of St. Vladimir, Berlin University, report on foreign travel for scientific purposes, university lectures.